

Examen VWO

2023

tijdvak 1
maandag 22 mei
09.00 - 12.00 uur

filosofie

Dit examen bestaat uit 23 vragen.

Voor dit examen zijn maximaal 46 punten te behalen.

Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Als bij een vraag een verklaring, uitleg of argumentatie gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring, uitleg of argumentatie ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd.

Als er bijvoorbeeld twee redenen worden gevraagd en je geeft meer dan twee redenen, dan worden alleen de eerste twee in de beoordeling meegeteld.

Opgave 1 Het publieke leven van de smartphone-generatie

De eerste generatie die nooit een wereld zonder internet of smartphone heeft meegemaakt, wordt de iGen genoemd. In *Picture Perfect* doet journalist Kelli van der Waals verslag van haar gesprekken met jongeren uit generatie iGen over hun online leven:

tekst 1

Instagram is, in Suzy's woorden, een profiel van wie je bent. 'Het is gewoon: Dit ben ik. Maar dan wel de sociale, zekere, aardige, mooie kant van jezelf. De kant waarvan mensen zouden denken: O! In plaats van: O. Waarvan mensen denken: zij lijkt me wel tof.' Haar vriendin Aenea, een piinter meisje met fijne gezichtstrekken, vergelijkt het met hoe je je kleding uitkiest en hoe je daarmee wilt bepalen hoe je overkomt. Echt een goede vergelijking, vindt Suzy.

bron: *Kelli van der Waals, Picture Perfect, 2020*

- 2p 1 Leg met een voorbeeld uit tekst 1 uit:

- wat het betekent dat de mens zich tot zichzelf-in-de-wereld verhoudt, en
- wat het verschil is tussen mensen en dieren volgens Cassirer.

Influencers, zoals Kim Kardashian, hebben een belangrijke invloed (gehad) op hoe je eruit zou moeten zien volgens sociale media. Vrijwel dagelijks posten ze perfect gefotoshopte selfies, die door miljoenen volgers worden gezien. Uit onderzoek blijkt dat vooral jongeren door deze online beeldcultuur druk voelen om ook aan een ideaalplaatje te voldoen. Het maken van een goede selfie voor Instagram is een kunst apart. Suzy vertelt dat zij en haar vriendinnen voor een selfie een geoefend fotogezicht opzetten, de ogen wat opengesperd, een beetje pruilen met de mond. Eén vriendin wordt gezien als 'het grappige meisje' van de groep omdat ze, behalve perfecte selfies, ook lelijke foto's van zichzelf durft te posten. Dit wordt door haar vriendinnen erg bewonderd, terwijl ze andere slechte selfies op Instagram afkeuren.

Authenticiteit is kenmerkend voor de moderne invulling van het goede leven.

- 2p 2 Leg uit dat de selfies op Instagram kunnen passen bij dit moderne ideaal van authenticiteit.

Beargumenteer vervolgens met het voorbeeld van de selfies op Instagram of volgens jou dit moderne ideaal van authenticiteit zichzelf ondernimt.

Het kijken en bekeken worden op Instagram draagt bij aan de druk die jongeren door de online beeldcultuur ervaren om aan een ideaalplaatje, zoals dat van Kim Kardashian, te voldoen. Op een openbaar Instagramaccount kan iedereen rondneuzen en ongevraagd commentaar leveren. In dat opzicht is op Instagram sprake van normalisering. Michel Foucault beschreef normalisering aan de hand van het Panopticum, waarin macht automatiseert.

- 2p 3 Leg uit dat macht op Instagram automatiseert.
Leg vervolgens met het voorbeeld van ‘aan een ideaalplaatje voldoen’ uit dat op Instagram sprake is van normalisering.

Kim Kardashian staat onder andere bekend om haar grote, ronde achterwerk. Inmiddels is dit voor velen een schoonheidsideaal geworden. Zo is de *Brazilian Butt Lift*-operatie wereldwijd een populaire cosmetische ingreep geworden, die steeds meer ingeburgerd raakt. Hierbij wordt vet uit het lichaam weggezogen en ingebracht in de billen.

Deze ingreep heeft veel discussie opgeroepen, onder andere vanwege het risico op ernstige complicaties.

Door virtualisering wordt het lichaam steeds meer als een consumptieartikel gezien.

- 1p 4 Leg uit dat het lichaam door virtualisering steeds meer als een consumptieartikel wordt gezien.

Wat je vindt van de *Brazilian Butt Lift*-operatie hangt af van de waarden en normen die je hanteert.

- 2p 5 Beargumenteer met het voorbeeld van de *Brazilian Butt Lift*-operatie of het volgens jou een probleem is als het lichaam wordt gezien als een consumptieartikel, met:
– een relevante morele waarde, en
– een daaruit afgeleide norm.

In *Picture Perfect* vertelt Timo over de rol die zijn smartphone speelt in het vullen van zijn dag. ‘Ik zit maar te scrollen, in welke app dan ook, totdat ik dezelfde foto’s begin te zien. Daar kan ik zo ongeveer een uurtje of drie mee vullen.’ Soms wil Timo gewoon even wat opzoeken en komt hij ongemerkt ‘heel diep in Instagram terecht’. Als hij dan daarna zijn telefoon weglegt, is hij helemaal kwijt wat hij eigenlijk aan het doen was en baalt hij van de weggegooide tijd.

Om ervoor te zorgen dat gebruikers lang van dezelfde app gebruik blijven maken, is de rij met plaatjes op die apps eindeloos. Dit heet de *bottomless scroll*.

Volgens Aristoteles ben je een goed mens als je deugzaam leeft en een ware vriend van jezelf bent.

- 1p 6 Leg met een voorbeeld van een ethische deugd uit wanneer Timo volgens Aristoteles goed omgaat met de *bottomless scroll* op Instagram.
1p 7 Leg uit of Timo volgens de opvatting van Aristoteles een ware vriend van zichzelf is.

- Instagram is een voorbeeld van wat Martin Heidegger 'moderne techniek' noemt. Heidegger ziet drie gevaren van de moderne techniek.
- 1p 8 Leg voor **een** van deze gevaren uit dat dit te herkennen is in het voorbeeld van Timo en de *bottomless scroll*.

- Immanuel Kants opvatting van vrijheid en Jeremy Bentham's opvatting van geluk kunnen opgevat worden als verschillende manieren om invulling te geven aan het goede leven.
- 4p 9 Leg met Kants opvatting van vrijheid uit dat Kant het zou **afkeuren** dat Timo zich laat leiden door de *bottomless scroll*.
Leg vervolgens met Bentham's opvatting van geluk uit dat Bentham het zou **afkeuren** dat Timo zich laat leiden door de *bottomless scroll*.
Beargumenteer tot slot hoe jij wilt omgaan met sociale media, met:
- een afweging van Kants opvatting van vrijheid en Bentham's opvatting van geluk, en
  - kritiek op een vooronderstelling bij **een** van deze twee opvattingen.

Opgave 2 De ruimte

In juli 2021 vloog miljardair Richard Branson mee met een testvlucht van ongeveer tien minuten in een raket van zijn eigen commerciële ruimtevaartbedrijf. Nog geen week later deed Jeff Bezos hetzelfde in een raket van zijn eigen commerciële ruimtevaartbedrijf. Beide miljardairs zien kansen voor ruimtetoerisme. Ze hopen de komende jaren ruimtereisjes aan te bieden van een paar minuten of uren. Reisjes waarin je voor een bedrag van enkele tonnen de bolling van de aarde ziet en gewichtloosheid ervaart. Een van de redenen om zo veel geld neer te tellen, is volgens de miljardairs de buitengewone ervaring. Die ervaring omschrijven ze als ‘het overzichtseffect’:

tekst 2

Het overzichtseffect is iets wat astronauten ervaren als ze de aarde vanuit de ruimte zien en worden overweldigd door hun liefde voor onze planeet. Het wordt ook wel een transcendent ervaring genoemd. De astronauten zijn los van de aarde terwijl ze zich er tegelijk fundamenteel onderdeel van voelen. De wereld die ze buiten zich zien en hun binnenwereld smelten samen in één holistisch zijn.

bron: *stadsastronaut.nl, Het Overzichtseffect, 2021*

Onderzoek laat zien dat het overzichtseffect pas echt optreedt als je in afzondering, meerdere keren, langdurig naar de aarde staart. Dit kan bijvoorbeeld gebeuren wanneer je maanden in het internationale ruimtestation werkt.

Ruimtetoerisme kan worden opgevat als een voorbeeld van de markteconomische spiritualisering in de transformatie-economie. Deze spiritualisering heeft twee implicaties.

- 2p 10 Leg **beide** implicaties uit met het voorbeeld van het overzichtseffect.

Milieubewegingen wijzen erop dat ruimtevaart vervuilend is en gevaarlijk ruimteafval oplevert. Volgens hen kan geld dat aan ruimtetoerisme wordt besteed beter worden ingezet om milieuproblemen op aarde op te lossen. De ruimtemiljardairs brengen daar tegenin dat de commerciële ontwikkeling van ruimtetoerisme inzet op het verduurzamen van raketvluchten door materialen te recycelen. Ruimtevluchten zullen goedkoper worden, waardoor ze over enkele decennia gebruikt kunnen worden om vervuilende industrie van de aarde naar de ruimte te brengen. In het milieudebat staan vijf soorten argumenten centraal.

- 2p 11 Leg uit bij welk soort argument in het milieudebat het argument van de ruimtemiljardairs past.

Geef vervolgens met een **ander** argument uit het milieudebat een argument **tegen** de ontwikkeling van ruimtetoerisme.

Schrijver en journalist Marjolijn van Heemstra is gefascineerd door de ruimte en de ruimtevaart. Ze zet zich echter nadrukkelijk af tegen wat commerciële ruimtevaartbedrijven willen, namelijk de maan of Mars koloniseren en daar delfstoffen winnen. Volgens Van Heemstra behoren deze hemellichamen de gehele mensheid toe en kun je ze daarom niet toe-eigenen als bezit.

Volgens John Locke heeft het vrije individu van nature drie onvervreemdbare rechten.

- 2p 12 Leg Lockes opvatting van bezit uit en betrek daarbij deze drie rechten. Leg vervolgens uit dat Locke een andere opvatting zou hebben over het bezit van hemellichamen dan Van Heemstra.

Van Heemstra onderzoekt of het overzichtseffect mogelijk is zonder zelf de ruimte in te hoeven. Zo hoopt ze een nieuw perspectief te vinden op de aarde en op de toekomst, een wijs perspectief dat haar kan verlossen van de nauwe blik op alledaagse problemen. Ze ervaart die nauwe blik als gebrokenheid, als gemis aan verbinding. En ze koppelt dit gevoel aan het consumertisme van de vrije markt, waarin mensen voortdurend met die nauwe blik gericht zijn op hun kleine, individuele opvattingen en belangen.

- 1p 13 Leg uit dat Van Heemstra's gevoel van gebrokenheid aansluit bij de opvatting dat de vrije markt tot sociaal atomisme leidt.

Van Heemstra hoopt dat het overzichtseffect haar kan laten ervaren dat ze onderdeel is van een groter geheel en verbinding heeft met alles wat haar omringt: bomen, oceanen, mensen. Daarom probeert ze meer te leren over de ruimte, kijkt ze in het donker naar de sterren en bespreekt ze haar zoektocht met ruimte-onderzoekers.

Socrates zou het een goede zaak vinden dat zij haar leven onderzoekt, want volgens hem is het niet-onderzochte leven niet de moeite waard.

- 2p 14 Beargumenteer of jij denkt dat een onderzoek naar de ruimte zoals dat van Van Heemstra bijdraagt aan een goed leven, met:
- Socrates' uitspraak, en
  - een definitie van 'relaties' die **niet** uitgaat van sociaal atomisme.

Van Heemstra's onderzoek naar de ruimte komt grotendeels voort uit haar vraag naar zin. Ze vindt een antwoord bij een joodse scheppingsmythe waarin een vat vol licht in scherven breekt. De scherven vormen het leven – mensen, dingen, woorden en ideeën – en al dat versnipperde licht blijft verlangen om als lichtbron weer één geheel te vormen.

Volgens Charles Taylor vindt er op dit moment, voortkomend uit de Verlichting, een 'supernova' plaats als het gaat om de vraag naar zin. Søren Kierkegaard heeft kritiek op de verlichtingsfilosofen.

- 3p 15 Leg deze kritiek van Kierkegaard uit met zijn opvatting over het christelijke geloof als paradox.
Leg vervolgens uit dat deze opvatting van Kierkegaard zou kunnen aansluiten bij het idee van Taylors 'supernova'.
Beargumenteer tot slot of Kierkegaards opvatting over het christelijk geloof als paradox volgens jou aansluit bij Van Heemstra's opvatting over zin vanuit de joodse scheppingsmythe.

In haar onderzoek naar de ruimte stuit Van Heemstra op de term 'kosmologisch bewustzijn':

tekst 3

[Kosmologisch bewustzijn] wijst ons niet alleen op hoe nietig we zijn maar ook op hoe uitzonderlijk we zijn in het heelal. [...] Kosmologisch bewustzijn is het diepe besef te leven op een statistisch gezien onbeduidende planeet in een onpeilbaar universum. Maar misschien kun je het ook zo formuleren: [...] dat alles wat je nabij is in verbinding staat met iets veraf, dat het bekende door het onbekende in beweging wordt gezet.

bron: Marjolijn van Heemstra, *In lichtjaren heeft niemand haast*, 2021

Bruno Latour heeft een radicaal empirische interpretatie van de ervaring.

- 2p 16 Leg met Latours interpretatie van de ervaring zijn kritiek op het subject-objectschema uit.
Beargumenteer vervolgens of het kosmologisch bewustzijn uit tekst 3 volgens jou een goed alternatief kan zijn voor het subject-objectschema.

Van Heemstra benadert de vraag naar zin via het kosmologisch bewustzijn. Ze zoekt de ruimte op door nachtwandelingen te organiseren in een stadsbos in haar buurt. In het donker luisteren de nachtwandelaars naar geritsel, ontdekken ze glimwormen en vertelt een ecoloog over het belang van duisternis voor bijvoorbeeld vleermuizen. Zonder schemering zouden deze dieren niet kunnen jagen en zouden ze dus verhongeren. Aan het eind van de wandeling wacht een kampvuur waar de nachtwandelaars onder de sterrenhemel gedachten met elkaar kunnen delen over de eindeloze vertes van de ruimte én over de wereld direct om hen heen.

De vraag naar zin wordt vaak verbonden met kwetsbaarheid. Ook Van Heemstra lijkt dat met haar nachtwandelingen te doen.

- 2p 17 Beargumenteer of Van Heemstra's nachtwandelingen volgens jou bijdragen aan zin. Ga daarbij in op:
- kwetsbaarheid in de dimensie zin, en
  - kwetsbaarheid in de dimensie natuur.

Opgave 3 Caring democracy

De term ‘zorg’ gebruiken we doorgaans voor activiteiten die te maken hebben met de zorg voor zieken, kleine kinderen en ouderen. Joan Tronto gaat in haar boek *Caring Democracy* uit van een bredere definitie van zorg. Volgens haar betreft zorg “de menselijke activiteit die alles omvat wat we doen om onze ‘wereld’ te onderhouden, voort te kunnen zetten en te herstellen, zodat we er zo goed mogelijk in kunnen leven”. De centrale stelling van Tronto is dat marktdenken en zorg niet goed samengaan. Een van de voorbeelden van marktdenken is wat Tronto het ‘arbeidsethos’ noemt.

tekst 4

Vanuit het perspectief van arbeidsethos is een burger een individu dat in staat en bereid is om te werken. Het is de taak van de overheid om eigendom te beschermen en de orde te handhaven, zodat degenen die ijverig aan de slag gaan ook de vruchten van hun werk kunnen plukken. Arbeidsethos gaat terug op en hangt samen met de waarden van een radicaal individualisme [...]: geef mensen gelijke mogelijkheden om te werken en hun succes of slagen is alleen het gevolg van hun eigen bereidheid om te werken.

bron: Joan Tronto, Caring Democracy, 2013

Met het begrip ‘radicaal individualisme’ geeft Tronto in tekst 4 een specifieke invulling aan de vrije markt.

Adam Smith is een van de grondleggers van het idee van de vrije markt. Een van Smiths vooronderstellingen voor een goed functionerende vrije markt is dat mensen zich op een bepaalde manier tot elkaar verhouden.

- 2p 18 Leg deze vooronderstelling van Smith uit.
Geef vervolgens met deze vooronderstelling van Smith een kritiekpunt op Tronto’s stelling in tekst 4 dat de vrije markt samenhangt met radicaal individualisme.

Volgens Tronto hebben mensen uit de welvarende middenklasse vaak een geïdealiseerde opvatting van zorg. Ze geeft het voorbeeld van een typische ‘carrièrepersoon’, iemand die ambitieus is en graag werkt.

tekst 5

Een ‘carrièrepersoon’ denkt goed voor zichzelf te kunnen zorgen en denkt dat ‘zorg’ alleen iets is voor de afhankelijken en zieken – kinderen, mensen met een slechte gezondheid en ouderen. Maar in werkelijkheid is dit model van de voor zichzelf zorgende persoon een illusie: hoewel werkende volwassenen misschien geen *noodzakelijke zorg* nodig hebben, maken ze wel aanzienlijk gebruik van andermans *zorgdiensten* om hun drukke leventjes op de rit te houden.

bron: Joan Tronto, *Caring Democracy*, 2013

Tronto bekritiseert deze opvatting over zorg van de welvarende middenklasse. Met ‘zorgdiensten’, die deze klasse inkoopt op de vrije markt, bedoelt zij bijvoorbeeld schoonmaak, kinderopvang of zorg voor bejaarde ouders. Maar deze zorgdiensten worden vaak slecht betaald en ze worden uitgevoerd door mensen uit kwetsbare groepen, zoals migranten.

Karl Marx zou kritiek hebben op de opvatting over zorg van de ‘carrièrepersoon’ in tekst 5.

- 3p 19 Leg deze kritiek van Marx uit met de begrippen onderbouw, bovenbouw en vals bewustzijn.

Een voorbeeld van een zorgdienst die via de vrije markt aangeboden en verkregen kan worden, is bijles. Steeds meer leerlingen, van basisschool tot examenjaar, maken buiten de reguliere schooltijd gebruik van commerciële bijlesaanbieders. Of de kwaliteit van het onderwijs hierdoor toeneemt, is onderwerp van discussie.

Vanuit de neoklassieke visie wordt beargumenteerd dat de kwaliteit van zorg beter wordt door de vrije markt. Tronto beargumenteert vanuit de tegenovergestelde visie dat de vrije markt schadelijk is voor de kwaliteit van zorg. Deze zelfde discussie kan ook worden toegepast op onderwijs.

- 3p 20 Geef vanuit de neoklassieke visie een argument dat de kwaliteit van het onderwijs toeneemt door commerciële bijles.

Geef vervolgens Tronto’s visie weer dat de vrije markt schadelijk is voor de kwaliteit van zorg.

Geef tot slot met deze visie van Tronto een argument dat commerciële bijles schadelijk is voor de kwaliteit van het onderwijs.

Volgens Tronto gaan zorg en marktdenken niet goed samen, en dat roept de vraag op hoe zorg dan wel georganiseerd zou moeten worden. Tronto schetst een ideaalbeeld van een samenleving waarin zorg centraal staat:

tekst 6

De sleutel tot een goed leven, voor iedereen, is om een ‘zorg-vol’ leven te kunnen leiden, een leven waarin men de zorg krijgt van anderen als dat nodig is, waarin men voor zichzelf kan zorgen én waarin men de ruimte heeft om voor anderen te zorgen – voor andere mensen, dieren, instituties en idealen – die het leven zijn betekenis geven. Een werkelijk vrije samenleving maakt mensen vrij om te zorgen.

bron: Joan Tronto, Caring Democracy, 2013

Volgens Tronto zijn met de invoering van de vrije markt de privésfeer en de publieke sfeer gescheiden.

- 2p **21** Leg Tronto’s opvatting uit dat deze scheiding leidt tot een verschraling van het morele debat in het publieke domein.
Leg vervolgens met tekst 6 uit dat deze scheiding wordt opgeheven in Tronto’s ‘zorg-volle’ samenleving.

Alasdair MacIntyre actualiseert het klassieke deugdbegrip met de begrippen ‘praktijken’, ‘interne goederen’ en ‘externe goederen’.

- 3p **22** Geef MacIntyres onderscheid tussen interne goederen en externe goederen weer.
Leg vervolgens met dit onderscheid uit dat praktijken volgens MacIntyre een bescherming kunnen bieden tegen de corrumperende invloed van de vrije markt als institutie.
Leg tot slot met MacIntyres actualisatie van het deugdbegrip uit welke rol praktijken volgens hem zouden kunnen spelen in het tot stand brengen van Tronto’s ‘zorg-volle’ samenleving.

Tronto stelt dat in een samenleving waarin zorg centraal staat, mensen zich bewust zijn van elkaars wederzijdse afhankelijkheid: mensen hebben elkaar nodig om een ‘zorg-vol’ (tekst 6) leven te leiden. Daarom zullen ze in zo’n samenleving ook bereid zijn te betalen voor betere salarissen voor werk in bijvoorbeeld de schoonmaak, kinderopvang en verpleging.

Tronto wil het neoliberale marktdenken begrenzen. Volgens haar is daarvoor nodig dat het individualistische mensbeeld van het neoliberale marktdenken plaats maakt voor een relationeel mensbeeld van wederzijdse afhankelijkheid.

- 1p **23** Beargumenteer of de neoliberale marktlogica volgens jou beter begrensd kan worden met dit individualistische mensbeeld of met dit relationele mensbeeld.

Bronvermelding

Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift.